

واقعه غدیر، اعلام جانشینی امیر مؤمنان علی علیه السلام از سوی پیامبر صلی الله علیه و آله در ناحیه غدیر خم^۱

-----محسن رنجبر^۲

غدیر به معنای مکانی است که آب باران در آن جمع می‌شود (فراهیدی، ۱۴۱۰، ج ۴، ص ۳۹۰؛ ازهری، ۸، ص ۸۸؛ ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۴، ص ۴۱۳). یا آبی است که در اثر باران در آبگیری (کوچک یا بزرگ) بماند (شراب، ۱۴۱۱، ص ۲۰۸). غدیر خم ناحیه‌ای میان مکه و مدینه است و به سبب وجود برکه‌ای در آن - که آب باران در آن جمع می‌شده - به این نام شهرت یافته است.

در روز هجدهم ذی‌حجه سال دهم هجرت در ناحیه غدیر خم، پیامبر صلی الله علیه و آله حضرت علی علیه السلام را جانشین خود اعلام کرد (قمی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۱۷۳-۱۷۴). این واقعه، غدیر نام گرفت که از مهم‌ترین رویدادهای تاریخ اسلام است. مسلمانان، به‌ویژه شیعیان، این روز را یکی از عیدهای بزرگ می‌دانند و آن را عید غدیر می‌نامند (طبری، ۱۳۸۳، ص ۲۳۸؛ امینی، ۱۳۹۷، ج ۱، ص ۲۶۷).

درباره این واقعه آیاتی نازل شده است: آیه ۳ سوره مائده معروف به آیه اکمال دین (← مقاله آیه اکمال دین)، آیه ۶۷ سوره مائده معروف به آیه تبلیغ (← مقاله آیه تبلیغ)، و آیات ۱ و ۲ سوره معارج (حاکم حسکانی، ۱۴۱۱، ج ۲، ص ۳۸۱؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱۰، ص ۵۳۰). در ذیل این آیات،

۱. این مقاله در قالب طرح پژوهشی پژوهشکده دانشنامه‌نگاری پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی تدوین شده و کلیه حقوق آن متعلق به پژوهشکده دانشنامه‌نگاری است. انتشار این مقاله در چارچوب همکاری مشترک میان مجله قرآن پژوهی و پژوهشکده دانشنامه‌نگاری پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی صورت گرفته است.
۲. پژوهشگر علوم دینی حوزه علمیه قم.

مفسران شیعی مانند حبری کوفی (۱۴۰۸، ص ۲۶۳)، فرات کوفی (۱۴۱۰، ص ۱۲۴، ۱۳۰)، قمی (۱۴۰۴، ج ۱، ص ۱۷۰-۱۷۱)، طبرسی (ر.ک: ۱۳۷۲، ج ۳، ص ۳۴۲-۳۴۴)، فیض کاشانی (۱۴۱۵، ج ۲، ص ۵۲)، بحرلنی (۱۴۱۶، ج ۲، ص ۳۳۷) و طباطبائی (۱۴۱۷، ج ۶، ص ۴۱)، و مفسران اهل سنت مانند ثعلبی (۱۴۲۲، ج ۴، ص ۹۲)، حاکم حسکانی (ر.ک: ۱۴۱۱، ج ۱، ص ۲۰۰-۲۵۷)، نیشابوری (۱۴۱۶، ج ۲، ص ۶۱۶)، ابن کثیر (۱۴۱۹، ج ۳، ص ۲۵)، سیوطی (۱۴۰۴، ج ۲، ص ۲۵۹، ۲۹۸) و آلوسی (۱۴۱۵، ج ۳، ص ۳۵۹) این رویداد را بررسی کرده‌اند.

در منابع روایی به این واقعه توجه شده است و راویان شیعه، از جمله هلالی عامری (۱۴۰۵، ص ۸۲۸)، حمیری قمی (۱۴۱۳، ص ۵۷)، صفار (۱۴۰۴، ص ۷۷)، کلینی (۱۳۶۳، ج ۱، ص ۲۹۵)، طبری امامی (۱۴۱۵، ص ۴۶۵)، مغربی (۱۴۱۴، ج ۱، ص ۹۹)، شیخ صدوق (۱۴۱۷، ص ۵۰، ۱۴۹، ۱۸۴)، شیخ طوسی (۱۴۱۴، ص ۲۴۷، ۲۷۲)، ابوالصلاح حلبی (۱۴۱۷، ص ۲۰۵)، طبرسی (۱۳۸۶، ج ۱، ص ۷۴، ۱۹۶، ۲۱۸، ۲۳۳)، و راویان اهل سنت، از جمله احمد بن حنبل (بی تا، ج ۱، ص ۱۵۲؛ ۴، ص ۳۶۸)، نسائی (۱۳۴۸، ج ۵، ص ۴۵، ۱۳۰)، بیهقی (۱۴۱۶، ج ۱۰، ص ۱۴)، حاکم نیشابوری (۱۴۱۶، ج ۳، ص ۱۰۹، ۱۱۳، ۱۱۶) و متقی هندی (۱۴۰۹، ج ۱۳، ص ۱۰۴-۱۰۵، ۱۳۱، ۱۳۸) آن را گزارش کرده‌اند.

تاریخ‌نگاران نیز به واقعه غدیر پرداخته‌اند، از جمله یعقوبی (بی تا، ج ۲، ص ۱۱۲)، بلاذری (ر.ک: ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۱۰۸-۱۱۲)، مسعودی (بی تا، ص ۲۲۱)، خرگوشی (۱۴۲۴، ج ۵، ص ۴۹۷)، شیخ مفید (۱۴۱۳، ج ۱، ص ۱۷۰-۱۷۲)، ابن عبدالبر (۱۴۱۲، ج ۳، ص ۱۰۹۹)، طبرسی (۱۴۱۷، ج ۱، ص ۳۲۶)، ابن اثیر جزری (۱۴۰۹، ج ۳، ص ۶۰۵)، ذهبی (۱۴۰۷، ج ۳، ص ۶۲۸)، ابن کثیر (۱۴۰۸، ج ۵، ص ۲۲۷-۲۲۹؛ ج ۷، ص ۳۷۰) و حلبی (۱۴۲۷، ج ۳، ص ۳۸۴). تک‌نگاری‌هایی نیز در این باره تألیف شده است، از جمله الولاية في طرق حديث الغدير، محمد بن جریر طبری (م. ۳۱۰ق)؛ الولاية في طرق حديث الغدير، ابن عقده کوفی (م. ۳۳۳ق) (امینی، ۱۳۹۷، ج ۱، ص ۱۵۲-۱۵۳)؛ و من روی حلیث غدیر خم، از جعابی (م. ۳۵۵ق) (نجاشی، ۱۴۱۶، ج ۳۹۵؛ امینی، ۱۳۹۷، ج ۱، ص ۱۵۳). ابوالمعالی جوینی در بغداد از کتابی در حال صحافی گزارش داده که جلد ۲۸ از اسناد حدیث «من کنت مولاة فهذا علی مولاة» بوده است (قندوزی، ۱۴۱۶، ج ۱، ص ۱۱۳-۱۱۴؛ مرعشی نجفی،

۱۴۰۹، ج ۲، ص ۴۸۷). مشهورترین کتاب در این باره، الغدیر فی الکتاب والسنة والادب از علامه عبدالحسین امینی است، در یازده مجلد: در جلد نخست، سند حدیث غدیر بررسی شده؛ در شش جلد بعدی، شاعرانی که درباره غدیر شعر سروده‌اند معرفی و اشعار آنها نقل شده؛ و در جلد‌های پایانی، ضمن ادامه معرفی شاعران، به برخی اختلافات شیعه و اهل سنت پرداخته شده است، از جمله به جایگاه خلفای سه‌گانه و نقدهای شیعیان بر آنها، فدک، ایمان ابوطالب، و تحلیل رفتارهای معاویه. کتاب‌های پژوهشی جدیدی نیز در این باره تألیف شده است، از جمله الغدیر فی التراث الاسلامی، سیدعبدالعزیز طباطبائی؛ الغدیر والمعارضون، سیدجعفر مرتضی عاملی؛ و غدیر خم، عبدالهادی فضلی. در دانشنامه امام علی علیه السلام، در مقاله «ادله و نصوص امامت علی علیه السلام» (ر.ک: طباطبائی نژاد، ۱۳۸۶، ج ۳، ص ۱۸۷-۲۳۲)، به واقعه غدیر پرداخته شده است. در دائرةالمعارف قرآن لایدن، درباره غدیر خم مقله‌ای وجود ندارد، اما در مقله «انتخاب» (Brinner, 2006, vol2, PP12)، بدون ذکر واقعه غدیر، به وجود نص الهی بر جانشینی امام علی علیه السلام، و در مقاله «صحابه پیامبر صلی الله علیه و آله» (Kern, 2006, vol1, pp390) به اختلاف شیعه و اهل سنت درباره جانشینی پیامبر صلی الله علیه و آله اشاره شده است. در دائرةالمعارف قرآن راتلج در مقاله «غدیر خم»، به اختصار به موقعیت جغرافیایی غدیر و واقعه غدیر خم پرداخته شده و اختلاف بر سر واژه مولی نیز گزارش گردیده است (Afsaruddin, 2006, pp218).

موقعیت جغرافیایی غدیر خم

جغرافی دنان مقدم غدیر خم را بین مکه و مدینه، با فاصله کمی از جحفه، ذکر کرده (یعقوبی، ۱۴۲۲، ص ۱۵۲؛ یاقوت حموی، ۱۳۹۹، ج ۲، ص ۳۸۹؛ بغدادی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۴۸۲) و گفته‌اند در آنجا مسجدی به نام پیامبر صلی الله علیه و آله بنا شده است (بغدادی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۴۸۲). به گفته برخی جغرافی دانان معاصر، غدیر در مشرق جحفه و در نقطه‌ای قرار دارد که اکنون به «الغربه» مشهور است (شراب، ۱۴۱۱، ص ۲۰۸). بنا بر اطلاعات مندرج در نقشه‌های وزارت کشور عربستان، فاصله مکه تا غدیر خم در حدود ۱۸۵ کیلومتر است (ر.ک: یوسفی غروی، ۱۴۲۸، ج ۳، ص ۶۲۳-۶۲۴). در این مکان مسجدی به نام غدیر ساخته شد (جعفریان، ۱۳۸۶، ص ۱۶) که در روایات ائمه اطهار علیهم السلام به نمازگزاردن در آن توصیه شده است (ر.ک: کلینی، ۱۳۶۳، ج ۴، ص ۵۶۶؛ صدوق، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۵۵۹). مطابق روایت حسان بن جمّال از امام صادق علیه السلام، این محل قدمگاه پیامبر صلی الله علیه و آله بوده و

حضرت سخن خود را درباره امیر مؤمنان علیه السلام (هرکس من مولای او هستم علی مولای اوست) در اینجا فرموده است (صدوق، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۵۵۹؛ طوسی، ۱۳۶۴، ج ۳، ص ۲۶۳-۲۶۴).

چگونگی واقعه غدیر

رسول خدا صلی الله علیه و آله در سال دهم هجرت با گروه عظیمی از مردم مدینه و قبایل اطراف، برای زیارت خانه خدا و به جا آوردن مناسک حج، عازم مکه شد (ابن هشام، ۱۳۸۳، ج ۲، ص ۶۰۱؛ یعقوبی، بی تا، ج ۲، ص ۱۰۹؛ طبری، ۱۳۸۷، ج ۳، ص ۱۴۸). این تنها حج پیامبر صلی الله علیه و آله پس از مهاجرت به مدینه بود، که به نام های حجة الوداع، حجة الاسلام، حجة البلاغ، حجة الکمال و حجة التمام شناخته شده است (← مقاله حج و عمره پیامبر صلی الله علیه و آله).

رسول خدا صلی الله علیه و آله بیست و چهارم یا بیست و پنجم ذی قعدة به قصد حج از مدینه خارج شد (واقعی، ۱۴۰۹، ج ۳، ص ۱۰۸۸؛ ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۱۳۱) و به امیر مؤمنان علی علیه السلام، که در یمن بود، نامه نوشت که او نیز برای حج به مکه بیاید (مفید، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۱۷۱). امیر مؤمنان همراه گروهی از مسلمانان یمن، در نزدیکی مکه به پیامبر صلی الله علیه و آله پیوست (ابن هشام، ۱۳۸۳، ج ۲، ص ۶۰۲). تعداد همراهان پیامبر صلی الله علیه و آله در این حج از ۱۱۴،۰۰۰ تا ۱۲۴،۰۰۰ تن و بیشتر گزارش شده است؛ البته اهالی مکه و همراهان امیر مؤمنان علی علیه السلام و ابوموسی، که از یمن آمده بودند، به آنان افزوده می شوند (امینی، ۱۳۹۷، ج ۱، ص ۹).

پس از پایان مناسک حج، پیامبر صلی الله علیه و آله و همراهانش به قصد بازگشت به مدینه، روز چهاردهم ذی حجه از مکه خارج شدند (یوسفی غروی، ۱۴۲۸، ج ۳، ص ۶۵۹) و در هجدهم ذی حجه به غدیر خم رسیدند (امینی، ۱۳۹۷، ج ۱، ص ۳۳). در این هنگام، جبرئیل آیه ۶۷ سوره مائده «یا ایها الرسول بَلِّغْ ما أَنْزَلَ إِلَیْكَ مِنْ رَبِّكَ» را از جانب خداوند نازل کرد که پیامبر امر الهی را برای اتمام رسالت به مردم اعلام نماید (عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۳۳۲؛ فتال نیشابوری، ۱۳۷۵، ص ۹۰؛ طبرسی، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۷۰).

بر اساس روایت امام باقر علیه السلام، پیامبر صلی الله علیه و آله در مکه (منا) مأمور شد ولایت امیر مؤمنان علیه السلام را اعلام نماید، اما از واکنش منافقان و قریش هراس داشت و از جبرئیل خواست که خدا او را از شر مردم حفظ

کند و اعلام ولایت علی علیه السلام را به تأخیر انداخت تا جبرئیل امان الهی را برایش بیاورد (طبرسی، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۷۰). امر به اعلام جانشینی یک بار در مسجد خیف در منطقه منا (کردی، ۱۴۲۰، ج ۵، ص ۳۰۱) و بار دیگر در ناحیه کُراع الغمیم (میان مکه و مدینه) (بغدادی، ۱۴۱۵، ج ۳، ص ۱۱۵۳) صورت گرفت تا آنکه به غدیر خم رسیدند و جبرئیل همراه امان الهی نازل شد و پیامبر صلی الله علیه و آله مأموریت یافت هرچه سریع‌تر امر الهی را ابلاغ کند (طبرسی، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۷۰).

پیامبر جانشینی امیرمؤمنان علیه السلام را، که در آیه ۶۷ سوره مائده با اتمام رسالت برابر دانسته شده بود «يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ»، ابلاغ کرد (قمی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۱۷۱؛ عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۳۳۱-۳۳۲؛ واحدی، ۱۴۱۱، ص ۲۰۴؛ ر.ک: حاکم حسکانی، ۱۴۱۱، ج ۱، ص ۲۵۰-۲۶۰). این ابلاغ خطرها و کارشکنی‌هایی به همراه داشت و خداوند برای تقویت اراده پیامبر صلی الله علیه و آله باصراحت اعلام کرد او را از مردم حفظ خواهد کرد «وَ اللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ».

امر ولایت پیش از آن و در عرفه نازل شده بود، اما پیامبر صلی الله علیه و آله چون بیم داشت مردم آن را نپذیرند، اعلام عمومی نمی‌کرد (ر.ک: صدوق، ۱۴۱۷، ص ۴۳۶؛ حاکم حسکانی، ۱۴۱۱، ج ۱، ص ۲۵۴؛ آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۳، ص ۳۵۹). پیامبر صلی الله علیه و آله آیه ولایت را برای کسانی که حاضر بودند بیان نمود، اما ابلاغ عمومی صورت نگرفت (← مقاله آیه ولایت) تا اینکه آیه تبلیغ (ملنده: ۶۷) نازل شد (عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۳۲۸؛ بحرانی، ۱۴۱۶، ج ۲، ص ۳۱۷، ۳۲۲) و پیامبر صلی الله علیه و آله در غدیر خم پیام خداوند را به عموم ابلاغ نمود (طباطبائی، ۱۴۱۷، ج ۵، ص ۱۹۶-۱۹۷). طبق این آیه، پیامبر صلی الله علیه و آله موظف شد پیامی را به مردم برساند که اگر در رساندن آن کوتاهی کند، رسالت خود را به پایان نرسانده است (← مقاله آیه تبلیغ).

به دستور پیامبر صلی الله علیه و آله، کاروان در کنار غدیر خم (یا قوت حموی، ۱۳۹۹، ج ۲، ص ۱۱۱) توقف کرد تا کسانی که جلوتر بودند بازگردند و بازماندگان برسند (طبرسی، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۷۰-۷۱؛ امینی، ۱۳۹۷، ج ۱، ص ۱۰). حاضران از شدت گرما، رداها را به دو نیم کرده، نیمی را بر سر و نیمی دیگر را زیر پا انداختند (ابن بطریق، ۱۴۰۷، ص ۱۰۴؛ امینی، ۱۳۹۷، ج ۱، ص ۱۰). برخی از اصحاب، برای

مصون ماندن پیامبر ﷺ از گرما، شاخه‌های درخت را بر سر حضرت نگه داشته بودند (طبری، ۱۳۸۳، ص ۲۱۷؛ امینی، ۱۳۹۷، ج ۱، ص ۱۰). رسول خدا ﷺ پس از خولدن نماز، خطبه را آغاز کرد (احمد بن حنبل، بی تا، ج ۴، ص ۳۷۲). در این باره خطبه مشروحه از پیامبر ﷺ نقل گردیده است (ر.ک: طبرسی، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۷۱-۸۴؛ امینی، ۱۳۹۷، ج ۱، ص ۳۶-۳۷).

رسول خدا ﷺ بالای منبری رفت که از جهاز شتران مهیا شده بود و پس از ستایش خداوند، اعلام کرد که به زودی از میان مردم خواهد رفت. سپس از آنها درباره خیرخواهی خود در حق مردم اقرار گرفت و بعد اعلام کرد دو چیز ارزشمند به یادگار می‌گذارد که مردم برای پرهیز از گمراهی به آنها چنگ بزنند: قرآن و اهل بیت (یعقوبی، بی تا، ۲، ص ۱۱۲؛ بحرانی، ۱۴۱۶، ج ۱، ص ۲۰؛ امینی، ۱۳۹۷، ج ۱، ص ۱۱). سپس پیامبر ﷺ دست علی ﷺ را بالا برد، تا جایی که سفیدی زیر بغل او بر همه مردم نمایان شد و همه علی ﷺ را در کنار پیامبر ﷺ دیدند، و فرمود هرکس که من مولای او هستم، علی هم مولا و رهبر اوست «مَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ فَعَلِيٌّ مَوْلَاهُ». در این هنگام پیامبر ﷺ تکبیر گفت و اعلام کرد که خدا دین خود را کامل کرد و نعمت خود را به پایان رساند و از رسالت من و ولایت علی ﷺ خشنود شد (بلاذری، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۱۰۸؛ کوفی، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۱۱۹؛ قمی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۱۷۴؛ فرات کوفی، ۱۴۱۰، ص ۱۳۰).

پس از خطبه، رسول خدا دستور داد خیمه‌ای برپا کنند تا مردم برای اعتراف به ولایت علی ﷺ در آنجا جمع شوند و با علی ﷺ به‌عنوان امیر مؤمنان بیعت نمایند (۱۴۱۳، ج ۱، ص ۱۷۶). عمر بن خطاب اولین کسی بود که با جمله «ای علی، امروز دیگر تو مولای من و مولای هر مرد و زن مؤمنی هستی»، با امیر مؤمنان ﷺ بیعت کرد (مفید، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۱۷۷؛ طبرسی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۲۶۲؛ ابن عساکر، ۱۴۱۵، ج ۴۲، ص ۲۲۱؛ قندوزی، ۱۴۱۶، ج ۲، ص ۲۴۹). تبریک‌گویی عمر (احمد بن حنبل، بی تا، ج ۴، ص ۲۸۱؛ ابن ابی شیبه کوفی، ۱۴۱۲، ج ۷، ص ۵۰۳؛ متقی هندی، ۱۴۰۹، ج ۱۳، ص ۱۳۳-۱۳۴) و ابوبکر (ابن عقده کوفی، ۱۴۲۴، ص ۱۵۵؛ مناوی، ۱۴۱۵، ج ۶، ص ۲۸۲؛ امینی، ۱۳۹۷، ج ۱، ص ۲۷۳) در منابع مهم اهل سنت گزارش شده و علامه امینی آنها را گردآورده است (ر.ک: همان، ج ۱، ص ۲۷۱-۲۸۳). در این هنگام، حسان بن ثابت برخاست و این

واقعه بزرگ تاریخی را در قالب شعری زیبا درآورد (مفید، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۱۷۷؛ طبرسی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۲۶۲-۲۶۳).

بر اساس روایات اهل بیت علیهم السلام، پس از واقعه غدیر خم آیه اکمال دین نازل گردید «الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيْتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا» (مانده: ۳) که ناظر بر ابلاغ جانشینی و امامت امیر مؤمنان علی علیه السلام بود و سبب اکمال دین شد (قمی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۱۶۲؛ عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۳۳۱؛ واحدی، ۱۴۱۱، ص ۱۹۳؛ ← مقاله آیه اکمال دین).

توقف پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و مسلمانان در این منطقه سه روز طول کشید و در این مدت همه مسلمانان نزد امیر مؤمنان علی علیه السلام رفتند و تبریک گفتند (فتال نیشابوری، ۱۳۷۵، ص ۹۹؛ طبرسی، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۸۳-۸۴؛ امینی، ۱۳۹۷، ج ۱، ص ۲۷۰-۲۷۱). برخی گزارش کرده‌اند که حارث بن نعمان فهری درباره جانشینی امیر مؤمنان علیه السلام به پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم اعتراض کرد. وی هنگامی که از پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم شنید این حکم از طرف خداست، خشمگین شد و از خدا خواست که اگر این گونه است، سنگی از آسمان فرود آید و او را هلاک کند. هنوز سخن او به پایان نرسیده بود که از آسمان سنگی فرود آمد و او را هلاک ساخت. برخی آیه اول و دوم سوره معارج «سَأَلْ سَائِلٌ بِعَذَابٍ وَاقِعٍ * لِلْكَافِرِينَ لَيْسَ لَهُ دَافِعٌ» را با این ماجرا تطبیق داده‌اند (ر.ک: حاکم نیشابوری، ۱۴۱۶، ج ۲، ص ۵۰۲؛ ثعلبی، ۱۴۲۲، ج ۱۰، ص ۳۵؛ حاکم حسکانی، ۱۴۱۱، ج ۲، ص ۳۸۱-۳۸۲). برخی نیز گفته‌اند که این دو آیه در این زمان تلاوت شدند (ر.ک: یوسفی غروی، ۱۴۲۸، ج ۱، ص ۶۵۷)، زیرا سوره معارج مکی است و پیش از واقعه غدیر نازل شده است.

براساس منابع شیعه و اهل سنت، در اصل وقوع واقعه غدیر شکی نیست، گرچه برخی از اهل سنت درباره مقصود از واژه مولی در سخن پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم، شبهاتی وارد کرده‌اند (← مقاله آیه ولایت) که بیشتر رویکرد کلامی دارد و در جای خود پاسخ داده شده است (اسکافی، ۱۴۰۲، ص ۲۱۰؛ سید مرتضی، ۱۴۰۵، ج ۴، ص ۱۳۱-۱۳۳؛ انصاری، ۱۳۸۰، ج ۸، ص ۲۵۷). شیعه، با توجه به شواهد بسیار، بر آن است که معنای کلمه مولی در این حدیث، «اولی» است، به معنای «سرپرست» و «ولی» (ر.ک: امینی، ۱۳۹۷، ج ۱، ص ۳۴۴-۳۴۵)، اما برخی عالمان اهل سنت در اینکه واژه مولی به این معنا باشد، شبهه کرده‌اند (ر.ک: امینی، ۱۳۹۷، ج ۱، ص ۳۴۵). برای واژه «مولی» ۲۷ معنا ذکر شده است

که مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از: اولی به تصرف و صاحب اختیار، بنده، آزادشده، آزادکننده، همسایه، هم‌پیمان و هم‌قسم، شریک، داماد، پسرعمو، خویشاوند، نعمت‌پرورده، دوستدار و یاور. برخی از این معانی درباره پیامبر ﷺ صدق نمی‌کند، زیرا حضرت بنده و آزادکرده و نعمت‌پرورده کسی نبود و با کسی هم‌قسم نشده بود. برخی از این معانی نه تنها احتیاج به سفارش نداشت، بلکه گفتن آنها نوعی استهزا بود. برای مثال، پیامبر ﷺ در گرمای شدید بیابان، مردم را جمع کند و بگوید من پسر عموی هرکس هستم، علی پسر عموی اوست؟! (ر.ک: امینی، ۱۳۹۷، ج ۱، ص ۳۶۲-۳۶۴).

علامه امینی، علاوه بر قراین فراوان (ر.ک: همان، ص ۳۷۰)، فهم صحابه را از حدیث غدیر بهترین گواه دلالت آن بر ولایت دانسته است، زیرا آنان از حدیث غدیر معنای ولایت را فهمیده‌اند (همان، ص ۲۳۰). گروهی از علمای اهل سنت نیز تصریح کرده‌اند که این حدیث بر امامت امیر مؤمنان علی علیه السلام دلالت دارد، از جمله غزالی در سر العالمین، سنائی غزنوی در حدیقة الحقیقة، ابن طلحه شافعی در مطالب السؤل، بسطین جوزی در تذکرة الخواص، گنجی شافعی در کفایة الطالب، فرغانی در شرح تائیه ابن فارض، مقریزی در المواعظ والاعتبار، و تفتازانی در شرح المقاصد (ر.ک: رضوانی، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۶۴۶).

حاضران در غدیر خم

بسیاری از منابعی که به واقعه غدیر پرداخته‌اند، درباره شمار حاضران در آن سکوت کرده‌اند، که با توجه به گرایش‌های سیاسی در طول تاریخ، طبیعی است. به گفته سبطین جوزی، قول مشهور علمای تاریخ در تعداد حاضران در غدیر، ۱۲۷,۰۰۰ تن است (۱۴۱۸، ص ۳۷). تعداد آنان را ۱۰,۰۰۰ تن (عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۳۳۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۳۷، ص ۱۴۰) و ۱۷,۰۰۰ تن (سبزواری، ۱۴۰۵، ص ۱۰؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۳۷، ص ۱۶۵) نیز گزارش کرده‌اند. این اختلاف ناشی از رویکردهای خاص در گزارش حاضران در این واقعه است، چنان‌که طبق برخی نقل‌ها، تعداد مشایعت‌کنندگان رسول خدا ﷺ از اهل مکه ۵,۰۰۰ تن (عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۳۳۲) و تعداد مشایعت‌کنندگان از اهل یمن ۱۲,۰۰۰ تن بوده است (سبزواری، ۱۴۰۵، ص ۱۰؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۳۷، ص ۱۶۵). این گزارش‌ها ناظر بر همه حاضران نبوده است. در برخی منابع، تعداد حاضران ۷۰,۰۰۰ تن یا بیشتر گزارش شده است (فتال نیشابوری، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۸۹؛ طبرسی،

۱۳۸۶، ج ۱، ص ۶۸). از این رو، گزارش سبط بن جوزی می‌تواند شامل همه حاضران از شهرها و مناطق گوناگون باشد.

غدیر، واقعه فراموش‌نشده

اراده الهی بر این تعلق گرفت که واقعه غدیر در تمام دوران‌ها در دل‌ها زنده و در اسناد و کتاب‌ها مکتوب بماند. در طول چهارده قرن، مسلمانان، از محدث و مفسر و متکلم و خطیب و مورخ و سیره‌نویس و شاعر، به فراخور توان و تخصص خویش، در این باره سخن گفته و آن را از فضایل انکارناپذیر حضرت علی علیه السلام شمرده‌اند. نزول دو آیه درباره این واقعه (مانده: ۳، ۶۷) و عید گرفتن این روز (امینی، ۱۳۹۷، ج ۱، ص ۲۶۷). موجب ماندگاری ماجرای غدیر در یادها گردیده است. بنا بر اسناد تاریخی، هجدهم ذی‌حجه در میان مسلمانان به عید غدیر معروف بوده و اهمیت خاصی داشته است. مسعودی (بی‌تا، ص ۲۲۱-۲۲۲) و ثعالبی (بی‌تا، ص ۶۳۷-۶۳۶) شب عید غدیر را از شب‌های معروف در میان امت اسلامی شمرده‌اند. همدانی (م. ۵۲۱ق) در تکملة تاریخ الطبری، در ضمن حوادث سال ۳۵۲ هجرت، گزارش کرده است که در شب عید غدیر، مانند دیگر اعیاد مرسوم، مغازه‌ها باز بود و در بازارها آتش می‌افروختند و طبل و شیپور می‌زدند. بامداد آن روز شیعیان به مقابر قریش (کاظمین فعلی) می‌رفتند و نماز عید می‌خواندند (ر.ک: طبری، ۱۳۸۷، ج ۱۱، ص ۴۰۰). ابن‌اثیر جزیری نیز گزارش کرده است که در هجده ذی‌حجه سال ۳۵۲ هجرت، معزالدوله دستور داد بغداد را تزئین کنند و شب دکان‌ها را، مانند عیدهای دیگر، باز بگذارند و طبل و شیپور بزنند و بر در خانه‌های امیران آتش روشن کنند (۱۳۸۶، ج ۸، ص ۵۴۹). به نوشته ابن‌خلکان، در سال ۴۸۷ هجرت در روز عید غدیر، مردم با مستعلی بیعت کردند (ج ۱، بی‌تا، ص ۱۸۰) و المستنصر بالله در همان سال در شب هجدهم ذی‌حجه، شب عید غدیر، درگذشت (ج ۵، ص ۲۳۰).

تواتر غدیر

واقعه غدیر و حدیث مشهور آن به تواتر اثبات شده است. این حدیث را ۱۱۰ تن از صحابه پیامبر و ۸۴ تن از تابعین نقل کرده و ۳۶۰ تن از علما اخبار این حدیث را در کتاب‌های خود آورده‌اند (ر.ک: امینی، ۱۳۹۷، ج ۱، ص ۱۵-۱۵۱). بسیاری از عالمان برجسته اهل سنت بر تواتر حدیث غدیر و صحت آن تصریح کرده‌اند، از جمله شمس‌الدین ذهبی، شمس‌الدین جزیری شافعی، جلال‌الدین

سیوطی، جمال‌الدین حسینی شیرازی، ضیاء‌الدین مقبلی، سیدامیر محمد صنعانی، حافظ شهاب‌الدین حضر می، شیخ محمد صدر العالم، حافظ ابو عیسی ترمذی، حافظ ابو جعفر طحاوی، حاکم نیشابوری، حافظ عماد‌الدین بن‌کثیر شافعی، ابن حجر عسقلانی، ابن حجر هیتمی مکی، نورالدین هروی قاری حنفی، عبدالحق دهلوی و ناصرالدین البانی (ر.ک: امینی، ۱۳۹۷، ج ۱، ص ۲۹۴-۳۱۳). از دیدگاه عالمان شیعه نیز در تواتر حدیث غدیر تردیدی وجود ندارد. آنان این حدیث را هم از صحابه پیامبر و هم از امامان اهل بیت علیهم‌السلام روایت کرده‌اند (ر.ک: مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۳۷، ص ۱۰۸-۲۵۳) و امیر مؤمنان علی علیه‌السلام، حضرت زهرا علیها‌السلام، امام حسن علیه‌السلام و امام حسین علیه‌السلام و برخی از صحابه به حدیث غدیر استناد و احتجاج نموده‌اند (امینی، ۱۳۹۷، ج ۱، ص ۱۵۹).

با وجود این، برخی عالمان اهل سنت این حدیث را متواتر و صحیح نمی‌دانند (تفتازانی، ۱۴۰۹، ج ۵، ص ۲۷۴). در پاسخ آنان گفته شده است که اگر حدیث غدیر با این همه اسناد و مدارک، متواتر و محرز دانسته نشود، باید پذیرفت که هیچ واقعه‌ای در تاریخ اسلام اثبات‌شدنی نیست (امینی، ۱۳۹۷، ج ۱، ص ۳۰۷). برخی محققان، منکر حدیث غدیر را بی‌اطلاع و متعصب دانسته‌اند (همان، ص ۲۹۹؛ مرعشی نجفی، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۴۸۷)، زیرا این حدیث را حدود صد تن از صحابه روایت کرده‌اند و از این رو صحت آن مسلم و محرز است و هیچ ضعفی در استواری آن راه ندارد (ر.ک: همان، ص ۴۲۳، ۴۸۶-۴۸۷).

واقعه غدیر خم از مسلم‌ترین وقایع تاریخ اسلام است که صدها مورخ و مفسر شیعه و اهل سنت آن را نقل کرده‌اند. در این رخداد پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، به دستور خدای متعال، برای عموم مردم و به‌صراحت حضرت علی علیه‌السلام را به جانشینی خود برگزید، اما با گذشت اندک زمانی از این واقعه و پس از رحلت پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، عده‌ای از مسلمانان در سقیفه بنی‌ساعده گرد آمدند (ابن هشام، ۱۳۸۳، ج ۲، ص ۶۵۶؛ بلاذری، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۵۷۹) و با تغییر مسیر جانشینی، افراد دیگری به خلافت رسیدند (عاملی، ۱۴۲۸، ج ۳۳، ص ۲۲۳). این امر سبب شد واقعه غدیر خم و دستور پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم مبنی بر جانشینی حضرت علی علیه‌السلام، در کمال مظلومیت، کنار گذاشته شود. حضرت علی علیه‌السلام نیز برای حفظ اساس اسلام و وحدت امت، صبر و سکوت پیشه کرد و فرمود: «صبر کردم در حالی که گویی خار در چشمم و استخوان در گلو دارم و می‌دیدم که میراثم به غارت می‌رود» (شریف رضی، ۱۴۱۲، ج ۱،

ص ۳۱، خطبه ۳). این گفته اوج مظلومیت آن حضرت را نشان می‌دهد.

بیشتر صحابه پیامبر (← مقاله اصحاب) که در مدینه ساکن بودند، در واکنش به سقیفه و در قبال واقعه غدیر خم، سکوت کردند و از امام علی علیه السلام حمایت نکردند و جز معدود کسانی که نامشان در تاریخ مانده است، بر جانشینی حضرت علی علیه السلام اصرار نورزیدند (یعقوبی، بی تا، ج ۲، ص ۱۲۴). بسیاری از قبایل مکه و مدینه و اطراف آن که در جنگ‌ها مغلوب علی علیه السلام شده بودند، به آن حضرت بی مهر بودند و حتی کینه او را در دل داشتند (سبحانی، ۱۳۶۶، ص ۲۱۹) و از چنین مجموعه‌ای توقع حمایت و دفاع نمی‌رفت (ر.ک: پیشوایی، ۱۳۷۷، ص ۶۳-۷۲).

بسیاری از مورخان نیز از ذکر واقعه غدیر، به‌عنوان مهم‌ترین دلیل رهبری دینی و سیاسی امام علی علیه السلام، خودداری کرده و به آن از دید فضیلت نگریسته و آن را در کنار دیگر احادیث فضایل ذکر نموده‌اند (احمدبن حنبل، بی تا، ج ۱، ص ۸۴، ۱۱۹؛ ابن ماجه قزوینی، بی تا، ج ۱، ص ۴۵؛ ترمذی، ۱۴۰۳، ج ۵، ص ۲۹۷) و حتی آن را از مفهوم رهبری و جانشینی سیاسی و دینی، به معنای دوستی تغییر داده‌اند.

منايع و ماخذ

١. ابن ابي شيبة كوفي، عبدالله بن محمد، المصنف في الاحاديث والآثار، تحقيق: سعيد لحام، بيروت: دارالفكر، ١٤٠٩ق.
٢. ابن اثير جزري، علي بن محمد، اسد الغابة في معرفة الصحابة، بيروت: دارالفكر، ١٤٠٩ق.
٣. ابن اثير جزري، علي بن محمد، الكامل في التاريخ، بيروت: دار صادر، ١٣٨٦ق.
٤. ابن بطريق، يحيى بن حسن، عمدة عيون صحاح الاخبار في مناقب امام الابرار، قم: نشر اسلامي، ١٤٠٧ق.
٥. ابن خلكان، احمد بن محمد، وفيات الاعيان وانباء ابناء الزمان، تحقيق: احسان عباس، بيروت: دارالتقافة، بي تا.
٦. ابن عبدالبر، يوسف بن عبدالله قرطبي، الاستيعاب في معرفة الاصحاب، تحقيق: بجاوي، بيروت: دارالجيل، ١٤١٢ق.
٧. ابن عساکر، علي بن حسن، تاريخ مدينة دمشق، بيروت: دارالفكر، ١٤١٥ق.
٨. ابن عقده كوفي، احمد بن محمد، الولاية، تحقيق: عبدالرزاق محمد حسين حرز الدين، قم: انتشارات دليل ما، ١٤٢٤ق.
٩. ابن فارس، احمد بن فارس، معجم مقاييس اللغة، قم: مكتب الاعلام الاسلامي، ١٤٠٤ق.
١٠. ابن كثير، اسماعيل بن عمر، البداية والنهاية، بيروت: دار احياء التراث العربي، ١٤٠٨ق.
١١. ابن كثير، اسماعيل بن عمر، السيرة النبوية، تحقيق: مصطفى عبدالواحد، بيروت: دارالمعرفة، ١٣٩٦ق.
١٢. ابن كثير، اسماعيل بن عمر، تفسير القرآن العظيم، بيروت: دارالكتب العلمية، ١٤١٩ق.
١٣. ابن ماجه قزويني، محمد بن يزيد، سنن ابن ماجه، تحقيق: فؤاد عبدالباقي، دارالفكر، بي تا.
١٤. ابن منظور، محمد بن مكرم، لسان العرب، قم: نشر ادب الحوزة، ١٤٠٥ق.
١٥. ابن هشام، عبدالملك حميري، السيرة النبوية، تحقيق: مصطفى سقا، بيروت: دارالمعرفة، بي تا.
١٦. ابوالصلاح حلبى، تقى بن نجم، تقريب المعارف، تحقيق: فارس حسون، قم: انتشارات الهدى، ١٤١٧ق.
١٧. احمد بن حنبل، شيبانى، مسند احمد بن حنبل، بيروت: دار صادر، بي تا.
١٨. ازهرى، محمد بن احمد، تهذيب اللغة، بيروت: دار احياء التراث العربي، ٢٠٠١م.
١٩. اسكافى، محمد بن عبدالله، المعيار والموازنة في فضائل الامام امير المؤمنين علي بن ابي طالب عليه السلام، تحقيق: محمد باقر محمودى، ١٤٠٢ق.

۲۰. امینی، عبدالحسین، *الغدیر فی الكتاب والسنة والادب*، بیروت: دارالکتب العربی، ۱۳۹۷ق.
۲۱. انصاری، محمدباقر، *غدیر، دانشنامه امام علی علیه السلام*، زیر نظر: علی اکبر رشاد، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۰ش.
۲۲. آلوسی، سیدمحمود، *روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم*، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۵ق.
۲۳. بحرانی، سیدهاشم حسینی، *البرهان فی تفسیر القرآن*، تهران: بنیاد بعثت، ۱۴۱۶ق.
۲۴. بغدادی، علی بن محمد، *لباب التأویل فی معانی التنزیل*، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۵ق.
۲۵. بغوی، حسین بن مسعود، *معالم التنزیل*، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ق.
۲۶. بلاذری، احمد بن یحیی، *انساب الاشراف*، تحقیق: سهیل زکار، بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۷ق.
۲۷. بیهقی، احمد بن حسین، *السنن الکبری*، بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۶ق.
۲۸. پیشوایی، مهدی، *سیره پیشوایان*، قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام، ۱۳۷۷ش.
۲۹. ترمذی، محمد بن عیسی، *سنن الترمذی*، تحقیق: عبدالوهاب عبداللطیف، بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۳ق.
۳۰. تفتازانی، سعدالدین مسعود بن عمر، *شرح المقاصد فی علم الکلام*، تحقیق: عبدالرحمن عمیره، قم: الشریف الرضی، ۱۴۰۹ق.
۳۱. ثعالبی، عبدالملک بن محمد، *ثمار القلوب فی المضاف والمنسوب*، قاهره: دارالمعارف، بی تا.
۳۲. ثعلبی، احمد بن ابراهیم، *الکشف والبیان فی تفسیر القرآن*، تحقیق: ابن عاشور، ساعدی، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۲ق.
۳۳. جعفریان، رسول، *اطلس شیعه*، تهران: سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۶ش.
۳۴. جوهری، اسماعیل بن حماد، *الصحاح تاج اللغة و صحاح العربیة*، تحقیق: احمد عبدالغفور عطار، بیروت: دارالعلم للملایین، ۱۴۰۷ق.
۳۵. حاکم حسکانی، عبیدالله، *شواهد التنزیل لقواعد التفضیل فی الآیات النازلة فی اهل البیت علیهم السلام*، تحقیق: محمدباقر محمودی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۴۱۱ق.
۳۶. حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله، *المستدرک علی الصحیحین*، تحقیق: یوسف عبدالرحمن مرعشلی، بیروت: دارالمعرفة، بی تا.
۳۷. حبری کوفی، حسین بن حکم، *تفسیر الحبری*، تحقیق: سید محمد رضا حسینی، بیروت: مؤسسه آل البیت لاحیاء التراث، ۱۴۰۸ق.
۳۸. حلبی، علی بن برهان، *السیرة الحلبیة*، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۲۷ق.
۳۹. حمیری قمی، عبدالله بن جعفر، *قرب الاسناد*، قم: مؤسسه آل البیت لاحیاء التراث، ۱۴۱۳ق.

۴۰. حویزی، عبدعلی بن جمعه، تفسیر نورالثقلین، قم: انتشارات اسماعیلیان، ۱۴۱۲ق.
۴۱. خرگوشی نیشابوری، عبدالملک بن محمد، شرف المصطفی ﷺ، تحقیق: نبیل غمری، مکه: دارالبشائر الاسلامیه، ۱۴۲۴ق.
۴۲. ذهبی، محمد بن احمد، تاریخ الاسلام ووفیات المشاهیر والاعلام، تحقیق: عمر عبدالسلام تدمری، بیروت: دارالکتب العربی، ۱۴۰۷ق.
۴۳. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ القرآن، بیروت: الدار الشامیه، ۱۴۱۲ق.
۴۴. رضوانی، علی اصغر، شیعه شناسی و پاسخ به شبهات، تهران: نشر مشعر، ۱۳۸۴ش.
۴۵. سبحانی، جعفر، پژوهشی عمیق پیرامون زندگی علی ﷺ، قم: انتشارات جهان آرا، ۱۳۶۶ش.
۴۶. سبزواری، محمد بن محمد، جامع الاخبار، قم: الشریف الرضی، ۱۴۰۵ق.
۴۷. سبط ابن جوزی، یوسف بن حسام الدین، تذکرة الخواص، قم: الشریف الرضی، ۱۴۱۸ق.
۴۸. سید مرتضی، علی بن حسین، رسائل الشریف المرتضی، قم: دارالقرآن الکریم، ۱۴۰۵ق.
۴۹. سیوطی، جلال الدین، الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور، قم: کتابخانه مرعشی نجفی، ۱۴۰۴ق.
۵۰. شراب، محمد محمد حسن، المعالم الاثیره فی السنة والسیرة، دمشق، دارالقلم، ۱۴۱۱ق.
۵۱. صدوق، محمد بن علی (م. ۳۸۱ق)، الامالی، قم: مؤسسه البعثه، ۱۴۱۷ق.
۵۲. _____، من لایحضره الفقیه، تحقیق: علی اکبر غفاری، قم: نشر اسلامی، ۱۴۰۴ق.
۵۳. صفار، محمد بن حسن، بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد، تحقیق: میرزا محسن کوچه باغی، تهران: مؤسسه الاعلمی، ۱۴۰۴ق.
۵۴. طباطبایی نژاد، سید کاظم، ادله و نصوص امامت علی ﷺ، دانشنامه امام علی ﷺ، زیر نظر علی اکبر رشاد، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۶ش.
۵۵. طباطبائی، سید محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: نشر اسلامی، ۱۴۱۷ق.
۵۶. طبرسی، احمد بن علی، الاحتجاج، تحقیق: موسوی خراسان، النجف الاشرف: دارالنعمان، ۱۳۸۶ق.
۵۷. طبرسی، فضل بن حسن، تفسیر جوامع الجامع، تهران: انتشارات دانشگاه، ۱۳۷۷ش.
۵۸. _____، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران: انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۷۲ش.
۵۹. _____، إعلام الوری بأعلام الهدی، قم: مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، ۱۴۱۷ق.
۶۰. طبری امامی، محمد بن جریر، المسترشد فی امامة امیر المؤمنین علی بن ابی طالب ﷺ، تحقیق: احمد محمودی، مؤسسه فرهنگ اسلامی کوشانپور، ۱۴۱۵ق.
۶۱. طبری، محمد بن ابی القاسم، بشارة المصطفی ﷺ لشعبة المرتضی ﷺ، النجف الاشرف:

المكتبة الحيدرية، ۱۳۸۳ق.

۶۲. طبری، محمد بن جریر، تاریخ الامم والملوک، تحقیق: محمد ابراهیم، بیروت: دار التراث، ۱۳۸۷ق.
۶۳. _____، جامع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار المعرفة، ۱۴۱۲ق.
۶۴. طوسی، محمد بن حسن، الامالی، تحقیق: مؤسسة البعثة، قم: دار الثقافة، ۱۴۱۴ق
۶۵. طوسی، محمد بن حسن، تهذیب الاحکام، تحقیق: خراسان، تهران: الاسلامیه، ۱۳۶۴ش.
۶۶. عاملی، سید جعفر مرتضی، الصحیح من سیرة النبی الاعظم ﷺ، قم: دار الحديث، ۱۴۲۸ق.
۶۷. عیاشی، محمد بن مسعود، کتاب التفسیر، تحقیق: رسولی محلاتی، تهران: چاپخانه علمیه، ۱۳۸۰ق.
۶۸. فتال نیشابوری، محمد بن حسن، روضة الواعظین وبصیرة المتعظین، قم: الشریف الرضی، ۱۳۷۵ش.
۶۹. فرات کوفی، فرات بن ابراهیم، تفسیر فرات الکوفی، تحقیق: محمد کاظم محمودی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۴۱۰ق.
۷۰. فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، تحقیق: مهدی مخزومی، قم: مؤسسة دار الهجرة، ۱۴۱۰ق.
۷۱. فیض کاشانی، محسن بن مرتضی (م. ۱۰۹۱ق)، تفسیر الصافی، تهران: انتشارات صدر، ۱۴۱۵ق.
۷۲. قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر القمی، تحقیق: سید طیب موسوی جزائری، قم: دارالکتاب، ۱۴۰۴ق.
۷۳. قندوزی، سلیمان بن ابراهیم، ینابیع المودة لذوی القربی، تحقیق: سید علی جمال اشرف حسینی، دارالاسوة، ۱۴۱۶ق.
۷۴. کردی، محمد طاهر، التاريخ القويم لمكة وبيت الله الكريم، بیروت: دار خضر، ۱۴۲۰ق.
۷۵. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تحقیق: علی اکبر غفاری، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۳ش.
۷۶. کوفی، محمد بن سلیمان، مناقب الامام امیر المؤمنین علی بن ابی طالب ﷺ، تحقیق: محمد باقر محمودی، قم: مجمع احیاء الثقافة الاسلامیه، ۱۴۱۲ق.
۷۷. متقی هندی، علی، کنز العمال فی سنن الاقوال والافعال، بیروت: مؤسسة الرسالة، ۱۴۰۹ق.
۷۸. مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، تحقیق: محمد باقر بهبودی، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
۷۹. مرعشی نجفی، سید شهاب الدین، شرح احقاق الحق، قم: کتابخانه مرعشی نجفی، ۱۴۰۹ق.
۸۰. مفید، محمد بن محمد، الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، تحقیق: مؤسسة آل البيت، بیروت: دارالمفید، ۱۴۱۳ق.
۸۱. مسعودی، علی بن حسین (م. ۳۴۵ق)، اثبات الوصیة للامام علی بن ابی طالب ﷺ، قم: انتشارات انصاریان، ۱۴۲۳ق.
۸۲. مسعودی، علی بن حسین، التنبيه والاشراف، بیروت: دار صعب، بی تا.

٨٣. مغربی، قاضی نعمان بن محمد تمیمی، شرح الاخبار فی فضائل الائمة الطهاره عليهم السلام، تحقیق: سید محمد حسینی جلالی، قم: نشر اسلامی، ١٤١٤ق.
٨٤. مناوی، محمد بن علی، فیض القدير شرح الجامع الصغير، بیروت: دارالکتب العلمیة، ١٤١٥ق.
٨٥. نجاشی، احمد بن علی، رجال النجاشی، تحقیق: شبیری زنجانی، قم: نشر اسلامی، ١٤١٦ق.
٨٦. نسائی، احمد بن شعيب، سنن النسائی، بیروت: دارالفکر، ١٣٤٨ق.
٨٧. الشریف الرضی، نهج البلاغة، تحقیق: و شرح محمد عبده، بیروت: دارالمعرفة، ١٤١٢ق.
٨٨. نیشابوری، حسن بن محمد، تفسیر غرائب القرآن و رغائب الفرقان، بیروت: دارالکتب العلمیة، ١٤١٦ق.
٨٩. واحدی، علی بن احمد، اسباب نزول القرآن، تحقیق: کمال بسیونی، بیروت: دارالکتب العلمیة، ١٤١١ق.
٩٠. واقدی، محمد بن عمر، المغازی، تحقیق: مارسدن جونز، بیروت: مؤسسة الاعلمی، ١٤٠٩ق.
٩١. هلالی عامری، سلیم بن قیس، کتاب سلیم بن قیس، قم: نشر الهادی، ١٤٠٥ق.
٩٢. یاقوت حموی، یاقوت بن عبدالله، معجم البلدان، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ١٣٩٩ق.
٩٣. یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، البلدان، بیروت: دارالکتب العلمیة، ١٤٢٢ق.
٩٤. یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، تاریخ یعقوبی، بیروت: دار صادر، بی تا.
٩٥. یوسفی غروی، محمد هادی، موسوعة تاریخ الاسلامی، قم: مجمع الفکر الاسلامی، ١٤٢٨ق.
96. Afsaruddin, Asma, "Ghadir Khumm", *The Qur'an: An Encyclopedia*, Ed. Leaman, Oliver, New York: Routledge, 2006.
97. Brinner, William M., "Election", *Encyclopaedia of the Qur'ān*, Ed. McAuliffe, Jane Dammen, 5 Vols., Leiden: Brill, 2001-2006.
98. Kern, Linda L., "Companions of The Prophet", *Encyclopaedia of the Qur'ān*, Ed. McAuliffe, Jane Dammen, 5 Vols., Leiden: Brill, 2001-2006.

